

TEKSTI & KUVAT: JUSSI ONNISMAA

Yhteiskuntateoria kaiken teoriana

Saksalais sosiologi Niklas Luhmann toteaa, että yhteiskunnalla ei ole yhtä keskusta. Siitä voi tehdä havaintoja vasta, kun on valinnut oman käsitteellisen erottelujärjestelmän, eikä kellään havainnoijalla ole etuoikeutettua asemaa.

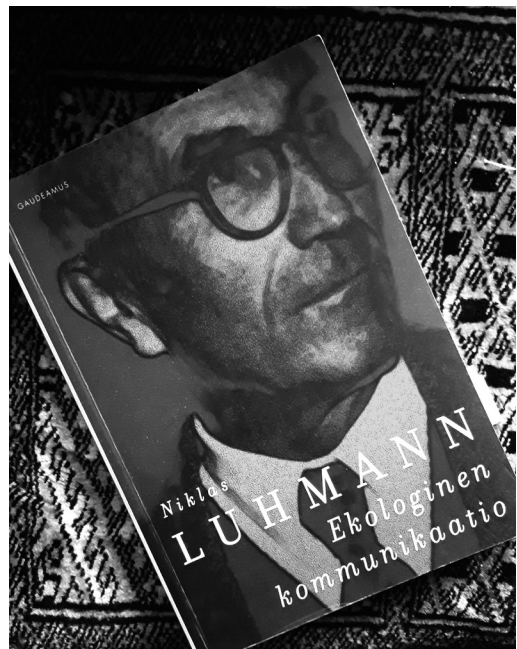
Luhmann muistuttaa meitä asioiden monimutkaisuudesta ja siitä, että maailmaa ei voi hallita tukeutumalla suoraviivaisiin syy–seuraus-suhteisiin.

Aloittaessani opintoja vuonna 1977 uskoin, että kun psykologiassa näkökulma on toimijan ja sosiologiassa yhteiskunnan, valitsemassani kasvatustieteessä molemmat yhdistyisivät mitä mainioimmalla tavalla. No eivät nämä tuolloin yhdistyneet, vaan kumpikin hukattiin. Vallalla oli behaviorismi ja atomistinen ihmis- ja yhteiskuntakäsitys. Hieman kärjistäen: uskottiin, että maailma on hallittavissa yhä tarkempien tilastomenetelmien ja empiiristen koeasetelmien avulla.

VALMISTUTTUANI LÄHDIN 15 vuodeksi aikuis-koulutuskeskuksen ohjaavaan koulutukseen. Monimutkaisissa elämäntilanteissa olevat osallistujat miettivät, mitä elämällään tekisivät. Aikaa henkilökohtaiseen ja ryhmäohjaukseen käytettiin runsaasti.

”Tämä palsta on nimeltään ’klassikon paluu’ ja kirjoituksen aiheena on Niklas Luhmann. Milloin hän tulee kuvaan?”

”No pian, kunhan ei koko ajan keskeytetä.”

Niklas Luhmannin laajaa tuotantoa on suomennettu hyvin vähän.

LUHMANNIN TUNTEMATTOMUUS SAKSANKIELISEN ALUEEN ULKOPUOLELLA TUNTUU KÄSITTÄMÄTTÖMÄLTÄ.

Thatcherismin ensialto pyyhkäisi maamme yli 1980–90-luvun taitteessa. Ammatillinen aikuiskoulutus oli koelaboratoriona jo ennen 1990-luvun lamaa. Yhdessä yössä resurssit puolittuivat. Ohjausprosessit pyrittiin muuttamaan koulutustuotteiksi ja ohjaajien ammatinkuva tuotetarjottimien laatijoiksi ja kohderyhmien segmentoijiksi. Yhteistyökumppaneista tuli ostajia ja myyjiä eli tilaajia ja tuottajia.

Kun työn ohessa aloitin työnohjaajakoulutuksen ja aikuiskasvatuksen jatko-opinnot, avautui uusi organisaatioiden sekä systeemi- ja kompleksisuusajattelun maailma. Se antoi hyödyllisiä käsitteitä ja hahmottomien kysymysten sanallistuksia, selityksiäkin, mutta herätti pian entistä enemmän uusia kysymyksiä. Työnohjausta ja organisaation kehittämistä on vaikea kuvitella ilman monitieteistä systeemi- ja kompleksisuusajattelua, vastakohtana yksilöllistävälle, lineaarisille ja kausaalis-mekaanisille tulkinnoille.

NIKLAS LUHMANN (1927–98) ei lipunut systeemi- ja kompleksisuusajattelun valtavirrassa vaan loi oman virtansa – vuolaan, kiitetyn ja kiistellyn. Hän on ainaisen kiistakumppaninsa filosofi Jürgen Habermasin (1929–) ohella tunnetuin sodanjälkeinen saksalainen yhteiskuntateoreetikko, meillä silti varsin tuntematon. Englanninkielisessä maailmassa Luhmann tuli laajasti tunnetuksi vasta puolitoista vuosikymmentä kuolemansa jälkeen *Die Gesellschaft der Gesellschaft* -jättiteoksen englanninnoksen myötä. Osin postuumisti häneltä on julkaisu 70 kirjaa ja nelisensataa artikkelia. Tuotannosta on suomennettu vain hyvin vähän. Saksankielisestä Euroopasta käsin Luhmannin tuntemattomuus alueen ulkopuolella tuntuu käsittämättömältä (Virtanen 2019).

Minuun teki vaikutuksen Luhmannin sitkeä ja pitkäjänteinen asenne tutkimustyöhön. Saatuaan

professuurin Bielefeldin yliopistosta vuonna 1968 hän kuvasi tutkimusprojektinsa lomakkeessa yliopiston hallinnolle seuraavasti. *Aihe*: yhteiskunnan teoria. *Kesto*: 30 vuotta. *Kulut*: ei lainkaan. Seuraavat 30 vuotta hän rakensi ahkeran ja huolellisen virkamiehen tai muurarin tavoin yhteiskuntateoriaansa pala palalta, turhaa julkisuutta vältellen. Kun Luhmannilta kysyttiin, mitä hän teoriallaan halusi selittää, vastaus kuului: ”Kaiken” (Virtanen 2019; Kangas 1996). Hybriksen – josta jumalat tunnetusti rankaisevat – puolustukseksi voi sanoa, että on kai kuitenkin eri asia haluta selittää kaikki kuin uskoa jo selittäneensä tutkimuskohteestaan kaiken tarpeellisen.

YHTEISKUNTA ON Luhmannille monikollinen, rinnakkaisista, päällekkäisistä ja eriaikaisista osista muodostuva kompleksinen systeemi,¹ johon kuuluu kaikki merkityksellinen kommunikaatio. Hän luonnehtii yhteiskuntaa myös toisensa tavoittavien ja viestinnällisesti saavutettavien kokemusten ja toimintojen kokonaisuudeksi. Kommunikointi ei ole informaation siirtoa vaan merkitysten aktualisointia (Luhmann 1994).

Sosiaalisen systeemin osat ovat yhteydessä toisiinsa vain merkitysten perusteella. Merkitykset liittyvät käytännön elämään, tutkimuksessa empiriaan, eivätkä siten ole vain teoreettisia erotteluita. Havainnot ja yhteiskunnasta on mahdollista tehdä vasta, kun oma käsitteellinen erottelujärjestelmä on valittu, mutta kellään havainnoijalla ei voi olla etuoikeutettua asemaa. Kaikki on kuitenkin havainnoitavissa jostain erottelusta ja asemasta käsin.

Yhteiskunta on systeemi, joka jakautuu osasysteemeiksi, eikä sillä siten voi olla yhtä keskusta. Mikäli osasysteemi saa identiteettinsä siitä, että se täyttää kokonaissysteemin kannalta merkityksellistä funktiota, eriytyminen on funktionaalista. Yhteiskunnan eriytyminen funktiojärjestelmiksi on yhtä kuin yhteiskunnan modernisaatio. Mikään osasysteemi ei korvaa toistaan. Osasysteemeistä Luhmann käsittelee laajimmin taloutta, oikeutta, tiedettä, politiikkaa, uskontoa ja kasvatusta. (Luhmann 1995; Siisiäinen 2001; Andersen 2003.)

Osasysteemien sisällä toimintaa määrittää keskeinen erottelu, joka ilmaistaan binäärikoodilla:

talousjärjestelmässä omistaa/ei omista, oikeusjärjestelmässä oikea/väärä, tieteessä tosi/epätosi ja koulutuksessa hyvä/huono jatko-opintokelpoisuus. Toisin kuin Luhmann, useimmat systeemi- ja kompleksisuusteoreetikot suosivat joko–tai-maailman sijasta sekä–että-maailmaa.

SOSIAALINEN SYSTEEMI syntyy, kun autopoieettinen kommunikaatiokokonaisuus saa alkunsa ja rajaa itsensä ympäristöstään. *Autopoiesis* tarkoittaa sitä, että elävät systeemit pitävät yllä autonomiaa omalla toiminnallaan eli erottuvat ympäristöstään omilla päätöksillään tai kommunikaatiollaan. Autopoieettiset systeemit ovat solun tavoin materiaalis-energeettisesti avoimia mutta operationaalisesti suljettuja. Systeemin sisällä voi olla edelleen funktionaalista eriytymistä, minkä ei tarvitse merkitä systeemin hajoamista vaan uusien systeemi–ympäristö-erojen syntymistä (Maturana & Varela 1980).

Antropologi Joseph Tainter (2021) katsoo siviilisaatioiden romahtavan liikaan kompleksisuuteensa. Luhmannin ajattelua voi sitä vastoin tulkita siten, että systeemien monimutkaistuminen lisää sopeutuvuutta ja nykyajan mukaisesti resilienssiä.

Osasysteemin ympäristöön kuuluu kaikki muu paitsi osasysteemi itse, joten ympäristö on sitä monimutkaisempi. Jokaisen osasysteemin on vähennettävä ympäristönsä kompleksisuutta havaitsemalla sitä rajatusti, valmiisiin kategorioihin luokittelemalla. Kun osasysteemit käsittelevät muita yhteiskunnan alueita itsensä ympäristönä, omalakisesti osasysteemit ovat varsin immuuneja ulkopuolisille vaikutuksille. Jatkaakseen autopoiesiaan järjestelmät kehittelevät uusia rakenteita (Luhmann 1995; Siisiäinen 2001).

SYSTEEMIAJATTELU SALLII empiirisen tutkimuksen. Luhmannilaisista lähtökohdista on tutkittu esimerkiksi kuntoutus- ja hoivayhteistyötä sekä vapaaehtoistyötä (Andersen 2003; 2008; Jalava 2008), varhaiskasvatusta (Onnismaa 2009), opettajankoulutusta (Hansen 2015), seniorien elämää (Siisiäinen 2001) ja lääketieteen ammattieettistä keskustelua (Virtanen 2015).

Systeemisellä tutkimusotteella on annettavaa koulutuksen ja kasvatuksen tutkimukselle. Syste-

miteoria auttaa ottamaan huomioon samanaikaisesti eri merkityshorisontit ja odotusrakenteet. Esimerkiksi koulutuspolitiikan tutkimuksessa tulee mahdolliseksi tarkastella vertikaalisia, politiikan ja hallinnon sisäisiä dynamiikkoja. Samalla voi tarkastella horisontaalisia politiikan, talouden ja tieteen järjestelmien välisiä dynamiikkoja. (Hansen 2015.)

EKOLOGINEN KOMMUNIKAATIO ilmestyi saksaksi vuonna 1986 ja Seppo Raiskin suomennoksesta vuonna 2004. Teos tiivistää monet Luhmannin yhteiskunta-ajattelun piirteet. Kirjoittaja esittelee modernin yhteiskunnan mahdollisuuksia ja rajoitteita suhteessa ekologisiin kysymyksiin. Hän haluaa selvittää, kuinka yhteiskunta tosiasiaa reagoi ympäristöongelmiin, ei sitä, kuinka sen pitäisi reagoida tai miten se reagoimalla voisi parantaa ympäristösuhdettaan. Raiski (2004) arvelee, että Luhmann halusi myös esitellä valmista käsitteistöään laajalle lukijakunnalle. Teos vaatii sulattelua, eikä kirjoittaja ole tunnettu lukijaystävällisestä tyylistään.

Ekologinen ympäristö (*Umwelt, environment*) on yhteiskunnan ympäristö myös systeemisesti ajatellen, mutta ekosysteemi-käsite on ongelmallinen, koska luhmannilaisittain systeemin ulkorajat pitää voida osoittaa. Ympäristö voi häiritä järjestelmää mutta ei pakottaa sitä muuttumaan. Evoluutio ei aina vaadi parasta mahdollista sopeutumista, ja se mahdollistaa järjestelmän itsensä vaarantamisen (Luhmann 2004, 48–50, 130). Tällöin yhteiskunta muuttaa ympäristöään ja vie ennen näkemättömällä tavalla pohjaa pois omalta jatkuvuudeltaan.

Kaikesta, minkä voi muotoilla kielellisesti, voidaan kommunikoida, mutta tällöin ollaan sidoksissa kieleen ja kapeaan näkemisen ja kuulemisen taajuusalueeseen. Puhe ja kirjoitus on järjestettävä peräkkäisesti, kaikkea ei voi kuvata yhtä aikaa. Fenomenologi Edmund Husserlin (1859–1926) tavoin Luhmann sanoo, että maailma tulee näkyväksi vain horisontteina, ei esineiden tai asiantilojen kokonaisuutena. Yksilöillä ja järjestelmillä on rajallinen vastaanottokyky, ja toiminnan mahdollistamiseksi on voitava vähentää kompleksisuutta (Luhmann 2004, 53–54, 92). Eri järjestelmien yhteistyö on välttämätöntä ja joskus myös mahdollista.

Ekologiset ongelmat tulee suhteuttaa koko yhteiskuntajärjestelmään eikä vain poliittisesti tai taloudellisesti virheelliseen toimintaan tai riittämättömään eettiseen vastuuntuntoon. Ekologisiin ongelmiin reagoidaan usein hakemalla niiden syitä ja syyllisiä ja vaatimalla syyllisille rangaistusta. Syistä tuskin kuitenkaan saadaan koskaan riittävää kuvaa. Attribuutiotutkimus on 1950-luvulta lähtien antanut viitteitä siihen, että syiden ja vaikutusten loputtomasta joukosta valikoidaan vain muutamia mieleen tulevia ja tilanteeseen sopivia. Kadonneita avaimia etsitään katuvalon kohdalta. Kun tarkka syy ja syyllinen osoitetaan, saadaan tietää sekin, kuka ei ole vastuussa: jos tuottajat ovat vastuussa, kuluttajat eivät ole. Attribuutiomenettelyn tarkoitus voikin olla syyllisyydestä vapauttaminen.

LUHMANN TARKASTELEE *Ekologisessa kommunikaatiossa* funktiojärjestelmien – talouden, politikan, oikeuden, tieteen, uskonnon ja kasvatuksen – mahdollisuuksia ja rajoituksia ekologisen kommunikaation kannalta. Kasvatus tuottaa kykyjä ja asenteita muiden funktiojärjestelmien käyttöön, paitsi silloin, kun on tarkoitus kasvattaa kasvattajia. Kouluissa, jos missä yhteiskunta voi valmistautua kohtaamaan ympäristönsä. Kasvatusjärjestelmä tuottaa ekologisesti kommunikaatiolle suurimmat mahdollisuudet, mutta kasvatuskin on oma funktiojärjestelmänsä, eikä se voi ottaa muiden järjestelmien tehtäviä (Luhmann 2004, 191, 152–153, 157).

Yhteiselon mahdollistamiseksi yhteiskunnat kasvattavat jäseniään moraalisaantoihin ja etiikkaan. Moraalisten vaatimusten yhteen liittymisen ja yhteensopivuuden systematisointia on Aristoteleen ajoista asti kutsuttu etiikaksi. Luhmann väittää ympäristöetiikan pahimmillaan johtavan fundamentalismiin, panikointiin ja sokeuteen. Hän ironisoi uudenlaista moraalialia, joka ei perustu enää normeihin vaan halukkuuteen vähentää ahdistusta (Luhmann 2004, 184; 1995).

Ekologinen kommunikaatio ei ole kansalaistoiminnan tai -tottelemattomuuden käsikirja. Luhmannilla on opettavainen asenne ekologiin ja muihin joukkoliikkeisiin. Hän kritisoi sitä, että yhteiskunnalliset liikkeet toimivat yhteiskunnan sisällä mutta paradok-

saalisesti asettuvat sen ulkopuolelle. Modernin yhteiskunnan rakenteet ovat ainoat käytettävissä olevat yhteiskunnan resurssit, ja ne saattavat murtua ilman että niiden tilalle kehittyy vastaavaa. Pahimmillaan osasysteemit sotkeutuvat toisiinsa, jolloin oikeus ja talous politisoituvat, ja tiede irrotetaan tosi–epätosi-koodistaan.

Tähän voisi vastata, että ajan käydessä vähiin kaikkea on kokeiltava, vaikka voimia ei kannata tuhlaata umpimähkään. Maailmalla on paljon esimerkkejä taitavasti kohdennettujen joukkoliikkeiden vaikutuksista politiikkaan ja ympäristönormeihin, mikä puolestaan heijastuu talouteen ja tuotantoon. Systemien rajat eivät ole murtuneet, mutta ne voivat hetkeksi muuttua huokoisiksi. Pettymyksiäkin matkan varrella riittää, mutta ilman painostusta tuskin mikään muuttuu. Greta Thunberg ei koululakkoile ilmaston puolesta turhaan.

LUHMANNIN TEORIA on kuvaileva, ei kriittinen tai emansipatorinen. Jürgen Habermasin mukaan hänen lähtökohtanaan on hallittu ja ennakoitava yhteiskunta. Ranskalaisfilosofi Jean-François Lyotard (1924–98) näki Luhmannin systeemitheorian silkkana sosiaalitekniologiana, ja saksalais sosiologi Ulrich Beck (1944–2015) piti teoriaa käsitteellisenä pilvilinnana, jonka avain oli yksin linnanherralla (Kangas 1995). Esittäjänsä näkökulmasta kritiikki on ymmärrettävää, mutta ehkei silti tavoita kohteestaan aivan kaikkia puolia.

Konservatiivisuudestaan ja toimijavajeestaan huolimatta Luhmannilla on näkökulmia myös muutokseen ja systeemien väliseen kommunikointiin. Osasysteemit eivät ole läpätunkemattomia. Järjestelmien kytkeytyessä toisiinsa – mikäli sellainen on mahdollista – ne alkavat muuttaa toisiaan. Tämän ajatuksen samoin kuin autopoiesin käsitteen Luhmann omaksui chileläisiltä neurotieteen ja kognitiobiologian edustajilta Humberto Maturanalta ja Francesco Varelalta (1980).

Itse kukin on saattanut tuskailia moniammatillisen ja hallinnon sektorien välisen yhteistyön vaikeutta, esimerkiksi pandemia-ajan viranomaisohjeiden ristiriitaisuutta. Pettymys onkin väistämätön, jos uskotaan eri tahojen eli autopoieettisten systeemien liittyvän sujuvasti yhteen sinänsä hyvien ja kaikkien tunnustamien tavoitteiden ympärille. Usein yhteistyö takkaa jo alussa avoimeen tai piilevään valta- ja määrittelytaisteluun siitä, mistä alun perin olikaan kysymys ja kenen käsitteitä käytetään.

Sitkeä neuvonpito ja toistensa työ- ja ajattelutapoihin tutustuminen voivat tuottaa parempaa kommunikaatiota, kun osapuolet voivat sulautumisen sijasta säilyttää vuorovaikutuksessa oman perustetävän mukaisen äänensä (Onnismaa 2009, 2021; Andersen 2008). Tärkeimmät organisaatiot ovat yhteiskunnan jonkin osasynteen osana ja paitsi estävät myös mahdollistavat hetkelliset kytkeytymiset. Tarvetta on jonkinlaisille ”kielenkääntöohjelmille”, välittäville systeemeille. Ehkä yhteistyöhanke voi itessään olla välittävä systeemi.

Kun itsenäiset ja omalakisiet osasynteen ajoittain onnistuvat todennäköisyyttä uhaten kommunikoiimaan keskenään, orastavaa luottamusta osataan arvostaa ja pitää yllä. Luottamus yksinkertaistaa mo-

nimutkaista sosiaalista systeemiä. Ilman luottamusta vain yksinkertainen ja paikallinen yhteistyö olisi mahdollista, Luhmann huomauttaa vuonna 1968 ilmestyneessä teoksessaan *Vertrauen* (2005).

JUSSI ONNISMAA

FT, dosentti
tietokirjailija, työnohjaajakouluttaja
 <https://orcid.org/0000-0003-3969-1403>

¹Järjestelmä-sanana käytän sanaa systeemi, vaikka yleensä on hyvä turvautua suomenkielisiin käsitteisiin. Järjestelmäajattelun sijasta puhutaan yleensä systeemisestä ajattelusta tai systeemijattelusta ja -teoriasta, mitä Luhmannin hanke par excellence on.

LÄHDE

- Andersen, N. (2003). Polyphonic organisations. Teoksessa T. Bakken & T. Hernes (toim.) *Autopoietic organization theory: Drawing on Niklas Luhmann's social systems perspectives*. Copenhagen: Abstrakt forlag, 151–182.
- Andersen, N. (2008) *Partnerships: Machines of possibilities*. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, P. (2016). *Opettajankoulutuksen hankeohjauksen mahdollisuudet ja rajat: Kahden politiikkalähtöisen kehittämishankkeen järjestelmäteoreettinen analyysi*. Tutkimuksia 391. Opettajankoulutuslaitos, käyttäytymistieteellinen tiedekunta, Helsingin yliopisto.
- Jalava, J. (2008). Kuntoutuskumppanuuden mahdollisuudet ja haasteet: Systeemitoreettinen lähestymistapa. *Janus Sosiaalipolitiikan ja sosiaalityön tutkimuksen aikakauslehti*, 16(4), 280–294.
- Kangas, R. (1995). Niklas Luhmannin (postmoderni?) superteoria. Teoksessa K. Rahkonen (toim.) *Sosiologisen teorian uusimmat virtaukset*. Helsinki: Gaudeamus, 217–253.
- Luhmann, N. (1994). Tiedotustutkimus sosiologisesta näkökulmasta. *Tiedotustutkimus*, 13(2), 69–80. (Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massmedien, 1975). Suom. T. Uusitupa.
- Luhmann, N. (1984/1995). *Social systems*. (Soziale Systeme). Käänt. J. Bednarz & D. Baecker. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1986/2004). *Ökologinen kommunikaatio*. (Ökologische Kommunikation). Suom. S. Krause & S. Raiski. Helsinki: Gaudeamus.
- Luhmann, N. (1968/2005). *Förtroende: En mekanism för reduktion av social komplexitet*. (Vertrauen: ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität). Käänt. E. Backelin. Göteborg: Bokförlaget.
- Maturana, H. & Varela, F. (1980/1972). *Autopoiesis and cognition: The realization of the living*. Dordrecht: Reidel.
- Onnismaa, E.-L. (2009). Varhaiskasvatus sosiaalisena systeeminä Niklas Luhmannin systeemiteorian valossa. Teoksessa J. Hytönen (toim.) *Educational environment in early childhood education in Estonia and Finland IV*. Helsinki: Helsingin yliopisto, 49–63.
- Onnismaa, J. (2021). *Organisaation aika, muisti ja etiikka*. Helsinki: Basam books.
- Raiski, S. (2004). Suomentajan alkusanat. Teoksessa *Niklas Luhmann Ekologinen kommunikaatio*. Helsinki: Gaudeamus, 7–28.
- Siisiäinen, M. (2001). Alasynteen autopoiesista liikkeiden autopoiesiin: Systeemitoreettisia näkökulmia 'varttuneen väestön' organisoitumisen tarkasteluun. Teoksessa P. Rantamaa (toim.) *Lähellä ja kaukana*. Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos, Jyväskylän yliopisto, 55–63.
- Tainter, J. (2021/1988). *Kuinka yhteiskunnat romahtavat: Kompleksisuus ja rajatuotos*. Helsinki: Oppian.
- Virtanen, M. (2015). *Systeemitoreettisia askelmerkkejä nyky-yhteiskuntaan*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Virtanen, M. (2019) Niklas Luhmann: Yhteiskunta kommunikaationa. Teoksessa I. Kauppinen, M. Pyykkönen & O.-P. Moisio (toim.) *1900-luvun saksalainen yhteiskuntateoria*. Helsinki: Gaudeamus, 193–276.